

Історія релігії і церкви

УДК: 94:217(470)''1929/1938''

О. М. Ігнатуша

КОМІСІЯ У СПРАВАХ КУЛЬТІВ ПРИ ПРЕЗИДІЯХ ВЦВК РСФРР І ЦВК СРСР ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ (1929–1938 РР.)

Проаналізовано роботу урядової комісії у справах культів, що діяла в СРСР з 1929 по 1938 рр. Висвітлено її історичне місце та суперечливий вплив на регулювання державно-церковних відносин в Україні.

Ключові слова: Комісія у справах культів, антирелігійна політика, церква, релігійні організації, духовенство, голодомор, тоталітаризм.

Період 30-х рр. XX ст. належить до найбільш темних сторінок вітчизняної історії новітньої доби. На нього впала глибока тінь комуністичного тоталітаризму, який маскував характер і наслідки антигуманної роботи своїх верховодів і рядових виконавців. Не дивлячись на те, що сумний результат тоталітарного наступу на церкву широко відомий, системні вияви діяльності влади у протидії церковним інституціям науковою літературою висвітлені ще нерівномірно. Монографії В.О. Пащенко [1; 2], А.М. Киридон [3], В.І. Силантьєва [4], О.Д. Форостюка [5] та автора цієї статті [6] лише актуалізували історичну реконструкцію проявів активності державних структур щодо церкви згаданої доби. Стан недостатньої вивченості притаманний, зокрема, питанням роботи вищих урядових структур, чий вплив на церковні організації був визначальним. Саме ці структури виступали в ролі генераторів тоталітарної політики, формували її кон'юнктуру. Тож їхня діяльність має бути проаналізована першочергово. У цьому переконують і праці російських авторів, присвячені характеристиці антирелігійної системи Кремля у 20-х рр. XX ст. Маємо на увазі збірки документів під редакцією М.М. Покровського [7], потужні археографічні публікації С.М. Савельєва [8] та ширші за хронологічним діапазоном аналізу праці М.І. Одинцова [9–11].

Недостатнє опрацювання історичних джерел 30-х рр. XX ст. продовжує ховати від погляду читачів найбільш складний і трагічний розвиток державно-церковних відносин. Крім того, російських авторів менше турбують українські аспекти антицерковної політики. У їхніх працях мало уваги відводиться характеристиці взаємодії загальносоюзних та загальноукраїнських державних структур, які займалися справами антицерковної політики, як і взаємодії загальносоюзних партійно-державних органів із церковними інституціями в Україні. Враховуючи зазначене, ставимо за мету привернути увагу до однієї з ключових ланок у системі партійно-державної боротьби проти церкви – Комісії у справах культів при Президії ЦВК СРСР (1934–1938 рр.), що постала при реорганізації Комісії при Президії ВЦВК РСФРР (1929–1934 рр.) і, по суті, була її продовженням. Отож, предметом нашого дослідження буде урядова всесоюзна Комісія у справах культів та її попередниця у контексті аналізу організаційних засад, складу, масштабів, змісту її діяльності та наслідків роботи для України. Побіжно характеризуватимемо джерельну базу такого вивчення.

Вивчення ролі Комісії в антицерковній державній роботі поглибить характеристику етапів, масштабів і змісту цієї роботи, її складових у системі державної політики більшовицької влади. Маємо показати деякі з форм та способів маніпулювання влади державними інститутами у процесі реалізації атеїстичної доктрини. Стаття висвітлить ідейні мотиви окремих політичних дій, назве імена найбільш помітних виконавців і жертв державно-церковного конфлікту.

Поява та діяльність урядової комісії у справах культів була спричинена централістичною реорганізацією державного апарату в СРСР на зламі 20–30-х рр. XX ст., коли сталінське керівництво утвердилося у проведенні жорсткого курсу надцентралізації та стрімкої комуністичної модернізації.

Як відомо, протягом 20-х рр. XX ст. при Політбюро ЦК ВКП(б) діяла Антирелігійна комісія (т. зв. «АРК»), яка розробляла і втілювала таємну політику Кремля по відношенню до церкви. Комісія працювала з жовтня 1922 [7, с.3] по листопад 1929 р. Її стратегію та основні напрямки роботи спочатку безпосередньо визначав В.І. Ленін, а пізніше – Й.В. Сталін. У роботі комісії в різний час брали участь члени Політбюро ЦК – М.І. Бухарін, Л.Д. Троцький, Л.Б. Каменєв, Г.О. Зінов'єв, Ф.Е. Дзержинський,

Л.М. Каганович, А.І. Риков (голова Раднаркому в 1924–1930 рр.). Незмінним її головою був О.М. Ярославський [8, с.164, 168] – член Секретаріату й секретар Партколегії ЦКК ВКП(б).

Комісія Політбюро підмінила своєю роботою «ліквідаційний відділ» Народного комісаріату юстиції, очолюваний П.А. Красиковим [12, с.144], який протягом 1918–1922 рр. відігравав ключову роль в антирелігійній політиці, а в середині 1924 р. був розпущений.

На засіданнях цієї партійної комісії розроблялися найсуттєвіші питання державної антирелігійної роботи, обговорювалися проекти директив, готувалися матеріали до з'їздів партії, пленумів ЦК, розроблялися плани заходів пропагандистського та репресивного характеру. Це була єдина постійно діюча комісія під безпосереднім керівництвом Політбюро. Вона працювала безперервно протягом восьми років, розглянувши 842 питання, що стосувалися релігійних організацій.

Протоколи цієї комісії введені до наукового обігу С.М. Савельєвим та М.М. Покровським і свідчать, що рішення комісії часто були визначальними для долі церкви в Україні.

Антирелігійна комісія Політбюро ЦК ВКП(б) взаємодіяла з центральними державними органами: ЦКВ, Головлітом, Головополітосвітою, Наркомземом, а надто – з карними органами – ОДПУ, НКВС, через які провадилася вся таємна робота по «розкладу» і розколу церкви, а також з одержавленою громадською організацією – СВБ, створеною за ініціативою самої комісії.

Проте, перемога Й. Сталіна у боротьбі за владу й перетворення його на одноосібного «законодавця» партійного курсу робило непотрібним діяльність комісії Політбюро з її демократичними елементами прийняття рішень і формальностями організації у такій суперечливій для комуністів галузі, як релігія. Сталіну були потрібні вправні виконавці його волі на всіх рівнях державної ієрархії, що потребувала легітимізації, як «демократичний інститут радянського народовладдя». На плечі таких виконавців легше було перекласти тягар відповідальності за непопулярні дії вождя, аніж на «пантеон» керівників центрального партійного апарату.

У руслі саме таких думок ми і вбачаємо перетворення Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б) в урядову Комісію у справах культів. На підтвердження цієї думки пошлемося на один із варіантів протокольного рішення Комісії від 31 грудня 1929 р. «Про конституювання Комісії»: «Т. Смідович повідомляє про розформування Комісії АРК і вказує, що у зв'язку з цим на радянську культову комісію покладаються особливі завдання, тому бачиться за необхідне склад її збільшити через введення нових членів, обрати також секретаря Комісії, а рівно технічного секретаря. Встановити дні засідань Комісії» [13, арк.5]. На виконання цієї ідеї Комісія постановила включити до складу урядової комісії членів АРК П.А. Красикова та С. Кузнецова. Секретарем Комісії було обрано Є.О. Тучкова – постійного представника ОДПУ в Антирелігійній комісії Політбюро, керівника 6-го відділення секретного відділу ОДПУ, якого називали «верховним наглядачем церкви». Члени старої комісії тепер були потрібні аналогічній урядовій комісії як урядовці, а не партійні функціонери.

Комісія спочатку діяла при Президії Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК), тобто вищому державному органі РСФРР. Початок її діяльності поклато засідання Президії ВЦВК 8 квітня 1929 р., на якому схвалили сумнозвісну Постанову «Про релігійні об'єднання», що зробила лівий крен у антирелігійному законодавстві РСФРР. Разом із тим, зазначена дата стала важливою для зміни акцентів у протицерковній роботі урядових структур радянських республік формально незалежних від московського центру.

Цій Комісії належала розробка «Проекту Положення про культові комісії», яке у 1934 р. стане основою аналогічного проекту нормативного Положення для союзних республік. Про завершення розробки проекту Положення Комісією при Президії ВЦВК йшлося на її засіданні 6 квітня 1931 р. [14, арк.151].

Ще до реорганізації у всесоюзну, всеросійська Комісія мала змогу впливати на всесоюзний перебіг подій у житті релігійних спільнот. Так, наприклад, на згаданому щойно засіданні комісії вона розглядала й залишила без відповіді питання про дозвіл на в'їзд до СРСР делегації від Вселенського патріарха. Подія, що була вагомою не лише для віруючих в РСФРР, а й в Україні та інших республіках, стала залежною від рішення російського органу державної влади.

Російська комісія приймала у себе ходаків та листи від віруючих з України. Їхня частка не була значною. За даними трагічного для українців 1933 р., таких відвідувачів і листів було близько 1 %. Зокрема, за січень 1933 р. було зафіксовано 4 випадки з 418 (тобто 0,95 %) подібної кореспонденції, у липні – 3 з 309 (тобто 0,97 %), у жовтні – 4 з 362 [15, арк.43, 44, 47, 53] (тобто 1,1 %). Проте сам факт наявності ходаків і кореспонденції промовисто свідчив про розуміння частиною українців, ким і де вирішується їхня доля. Нагадаємо, що на той час в Українській СРР існував самостійний вищий державний орган, який регулював державно-церковні відносини. Це був Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), у складі якого діяв Секретаріат Президії з відповідним відділом культів.

19 січня 1931 р. всеросійська Комісія при Президії ВЦВК виступила «збирачем» документальних джерел, накопичених ще однією силовою структурою, яка була провідником комуністичного наступу на церкву – Наркоматом внутрішніх справ. Як відомо, наприкінці 1930 р. комісаріати внутрішніх справ союзних республік, а серед них і УСРР, були ліквідовані. Виконання їхніх функцій перекладали на

союзний НКВС (15 грудня 1930 р.) [16]. При цьому всеросійська Комісія при Президії ВЦВК перебирала до своїх рук базу даних про боротьбу проти церкви, яку вів попередньо НКВС. Цю дію санкціонували особистим розпорядженням члена Президії ВЦВК П.Г. Смідовича та клопотанням Секретаріату Голови ВЦВК. Лист Комісії від 19 січня 1931 р. до секретної частини НКВС, у якому робилися посилання на згадані вище ініціативи, «прохав» «передати всі секретні культові справи, які раніше знаходилися у віданні НКВС, секретареві Голови ВЦВК т. Воробйову для зберігання в Постійній Комісії при Президії ВЦВК у справах культів» [14, арк.159]. Централізація партійно-державної влади перетворювала «секретні культові справи» на джерело фабрикації політичних репресій проти діячів церкви у максимально широких масштабах.

Всеросійська Комісія намагалася висвітлювати свою діяльність, як це у 20-ті рр. ХХ ст. робили державні структури, що засобами друкованих органів забезпечували більш чітке функціонування своєї галузі і, водночас, надавали роботі вигляд колегіальності та демократичності. Відомо про публікацію випуску бюлетеня Комісії (№ 1) станом на весну 1931 р. [14, арк.151]. Але подальше посилення тоталітарних тенденцій у країні, фінансові обмеження доби індустріалізації унеможливили реалізацію подібних проектів. Постійне видання цього бюлетеню налагодити не вдалося.

Вплив всеросійської Комісії на церковні організації в Україні проявлявся шляхом прийняття нею рішень та ініціатив на виконання постанов загальносоюзних відомств. Серед протокольних рішень Комісії типовими були ухвали у відповідь на постанови ЦК ВКП(б), ЦВК, РНК СРСР, циркуляри Наркомату фінансів СРСР, Наркомату постачання СРСР тощо. Причому висновки і рішення Комісії ставали підставою для нових рішень і узагальнень всесоюзних органів і, нерідко, мали ключовий характер.

Таких рішень ставало дедалі більше, а всесоюзний масштаб проблем, які лежали в їх основі, виділявся все більш рельєфно. Цю тенденцію яскраво засвідчують документи Комісії за 1933 р. Того року адміністративний тиск влади на церкву безпрецедентно посилювався. У центрі прийняття основних силових антицерковних рішень стояла саме всеросійська Комісія у справах культів. У цьому переконуємося аналізуючи її протоколи й листування.

Привертає увагу засвідчена копія листа Головного управління державних трудових ощадних кас і Державного кредиту Наркомату фінансів СРСР від 5 січня 1933 р. Лист було адресовано усім республіканським, крайовим і обласним управлінням під грифом «не підлягає оголошенню». Його появу спричинили факти масового поширення на служителів церкви завдань заготівлі сільськогосподарської продукції. Духовенство прирівнювали до сільгоспвиробників і вимагали від нього обов'язкового виконання займу у безпідставно завищеному розмірі. З тексту листа стає зрозумілим, наскільки непримириму позицію щодо духовенства зайняв Наркомат фінансів. Ця позиція, як далі буде видно з протоколів Комісії, була нею підтримана. Автори згаданого листа підрозділу Наркомату фінансів від 5 січня пояснювали, що «завдання з позички доводяться до служителів культу, які займаються сільським господарством, у розмірі, який не перевищує 150 % (! – О.І.) середньої добровільної участі в позичці середняцьких господарств» [17, арк.9].

На засіданні 26 травня 1936 р. Комісія доручила своєму членові Воробйову узгодити з Наркоматом юстиції СРСР питання про порядок погашення заборгованості (в рос. оригіналі – *«изъятие недоимок»*. – О.І.) релігійних громад, про що клопоталося Центральне управління соціального страхування СРСР.

Засідання Комісії 16 серпня 1933 р. показало виконання запланованих дій. Ухвала Комісії підкреслювала, що заборгованість по соціальному страхуванню «стягується в безперечному порядку за правилами стягнення податків і зборів». Причому особливо наголошувалося: «Покладення солідарної відповідальності на членів церковних рад і на членів общин, які не брали участі у наймі (*церковної будівлі*. – О.І.) вважати неприпустимим» [18, арк.24]. Цитоване рішення вносило розкол у церковні громади. Воно перекладало тягар фінансової відповідальності перед державою з плечей усіх членів громади на її актив та членів-засновників («п'ятидесятку»), які нерідко були засновниками лише з формально-юридичного боку. Визначення складу «п'ятидесятки» було необхідною умовою існування громади, оскільки лише за наявності такого числа членів радянське законодавство допускало віруючих до користування храмом. Отже, обмежуючи число тих, на кого розподілявся страховий збір, Комісія у справах культів робила жертвами непомірного оподаткування лише найбільш активну частину віруючої громади. Надалі з цієї частини і формувався образ «класово чужого» та «контрреволюційного» елементу.

Згадані рішення всеросійської комісії мали безпосередні наслідки для України, оскільки виходили на рівень компетенції всесоюзних структур.

Характер цих рішень свідчив про посилення політичних акцентів і силових важелів у роботі всього державного апарату, які супроводжували утвердження тоталітарного режиму в країні.

Хоча, за умов нагнітання політичної істерії в СРСР, Комісія частково стримувала лівацькі настрої серед чиновників державного апарату. Протокол вже згаданого засідання від 26 травня 1933 р. зафіксував виражену позицію її членів при розгляді питання щодо можливості поширення серед

духовенства та релігійних громад облігацій державної позички. Мова йшла про доцільність збереження існуючої редакції циркуляру Наркомату фінансів СРСР № 68 від 19 лютого 1931 р. У ній зазначалося, що придбання і зберігання релігійними громадами облігацій державної позики забороняється [19, арк.186]. Проте 1933 р. Наркомфін настоював, аби служителів культу та релігійні громади включили до складу категорії населення, яка забезпечувала реалізацію цих позик [18, арк.19–19 зв.]. За лаконічними рядками прийнятого Комісією рішення проглядалося намагання її членів не порушувати хиткої соціально-політичної рівноваги, не поглиблювати соціальний конфлікт збільшенням фінансового гніту на духовенство та віруючих громадян.

Але не варто перебільшувати гуманістичні мотиви, якими керувалися члени Комісії, а тим більше – говорити про практичні можливості цих членів у стримуванні наступу тоталітаризму. Їхня мотивація у конкретному епізоді можливо більшою мірою була спричинена потребою дотримання принципу невтручання держави у справи церкви. Проте й такі дії не були послідовними.

Особливо яскравою для характеристики суперечливої урядової роботи всеросійської Комісії у справах культів, яка протягом 1932–1933 рр. охоплювала своїм впливом і Україну, є чернетка та відпуск доповідної записки одного з найбільш дієвих членів комісії – її голови, члена Президії ВЦВК і ЦВК СРСР П.Г. Смідовича від 14 грудня 1933 р. Записку було направлено на адресу Президії ЦВК СРСР, а незабаром – 27 лютого 1934 р., – на її основі було підготовлено урядове рішення про порядок залучення господарств служителів культу до обов'язкових поставок м'яса, молока й картоплі державі.

У пропозиціях П.Г. Смідовича та прийнятій Постанові ЦВК СРСР центральна влада стала на захист покривдженого духовенства перед загальним волюнтаризмом місцевих властей. Президія ЦВК СРСР запропонувала Центральним виконавчим комітетам союзних республік, а серед них і України, «вжити заходів до того, щоб при реалізації постачання м'яса, молочних продуктів, картоплі та ін. продуктів господарства служителів культів, які не є куркульськими, залучалися до постачання на тих самих засадах, за тими ж нормами і в ті ж терміни, які встановлено для господарств селян-одноосібників кожного даного району» [20, арк.14]. Циркуляр, який передавав зміст урядового рішення, Секретаріат Голови ЦВК і ВЦВК розіслав належним адресатам таємною поштою 20 квітня 1934 р.

Обґрунтовуючи потребу такого захисту і доводячи неправомірність дій місцевої влади, П.Г. Смідович у чорновому варіанті записки наводив вражаючі дані. Загальний розмір податків і зборів, які державна влада стягувала з духовенства у 1932–1933 рр., сягнув 168 % від розміру їхнього прибутку! «В окремих випадках фактично більше», – продовжувалося у записці. Духовні особи виявилися неспроможними виконати такі вимоги. Наслідком цього стало масове застосування до них штрафів і судових позовів. Духовенство оборонялося скаргами до урядових інстанцій. «Кількість скарг з питань заготівель з жовтня 1932 р. по 11 грудня 1933 р. складає 36,9 % до загальної кількості всіх скарг, які надійшли до Культурної Комісії за той самий період» [20, арк.6], – писав П.Г. Смідович.

Але подальший текст чернетки доповідної записки (він, подібно до вищенаведених цифр, не потрапив до остаточної редакції) знімав невинуватого звинувачення місцевих властей в ініціюванні «перегинів». Він прояснював, що винними у непомірному обкладенні духовенства були не місцеві, а центральні органи. Зокрема, в цьому ланцюгові були задіяні Наркомат постачання і Прокуратура [20, арк.4–5]. Більш високі винуватці не називалися.

Зупиняючись на цих яскравих і важливих документах, ще раз підкреслимо небезсторонність рішення всеросійської Комісії щодо України. У цьому контексті процитуємо фрагмент тексту доповідної записки: «Між тим, і в інших Республіках Союзу, як, наприклад: Українська, Білоруська та ін. єдиної практики залучення служителів культу до постачання зазначеного роду також немає і випадки таких явищ, коли в одному селищі служитель культу залучається за однією нормою, і тут же поряд, інший служитель культу, при однакових показниках і потужності господарства, але який проживає в поселенні, що стоїть на кордоні і в районі іншої Республіки, отримує іншу норму значно нижчу або значно вищу, нерідкі». Для врегулювання цього становища голова Комісії у справах культів П.Г. Смідович якраз і вимагав запровадження єдиної практики у масштабах СРСР. При цьому він посилався на попередній досвід такої уніфікації. Для нього еталоном слугувала постанова Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р., яка регулювала порядок залучення служителів культу до грошових зборів і податків.

Аналізуючи зміст і характер роботи всеросійської Комісії у справах культів при Президії ВЦВК РСФРР, приходимо до висновку про значимість її роботи для формування загальносоюзного законодавства щодо церкви, впливовість її рішень на формування векторів державно-церковних відносин у суперечливу й драматичну добу першої половини 30-х рр. У той же час, як не парадоксально, Комісія періодично виступала у ролі захисниці духовної верстви і осіб духовного сану від переслідувань тоталітарною системою, хоча й сама була продуктом та елементом цієї системи. Покликана стояти на сторожі принципів відокремлення церкви від держави, в умовах, коли споруджувалася демократична ширма навколо концентраційного табору диктатури пролетаріату, Комісія робила суперечливі кроки, аби втримати у рамках цивілізованості відносини між церквою та атеїстичною владою і, водночас, аби прискорити знищення релігії та церкви в СРСР.

Разом з тим Комісія доби її діяльності при Президії ВЦВК РСФРР прозоро показала формальний, декларативний суверенітет Української РСР. У даному випадку – в сфері формування та реалізації урядової політики щодо церкви, релігійних організацій, духовенства. Важливі всесоюзні рішення приймалися за участю цієї Комісії, без з'ясування специфіки ситуації в Україні як, до речі, і в інших регіонах радянської імперії. Той жахливий голод, який у той самий час вирував в Україні на тлі драконівських заготівель сільськогосподарської продукції, передусім – хліба, не став тривожним дзвоном для Комісії. Масштаб голодомору, а з ним і жертвна участь у ньому церкви, не були належно оцінені всеросійською Комісією. Наявні в нашому розпорядженні джерела не дають прямої відповіді, чому такі оцінки не було зроблено. Була це політична сліпота урядовців чи наслідок прямої політичної вказівки? Боязнь переступити за межі своєї чиновницької відповідальності чи моральна пуста? Але факт залишається фактом – на явище голодомору в Україні Комісія не відреагувала належною громадянською позицією. Чи не тому, що вона була часткою системи, яка фабрикувала той голодомор? Комісія продукувала дискримінаційні акти по відношенні до церковних діячів і, водночас, лицемірно-декларативно виступала на боці покривджених, для яких такий захист був явно запізним, а головним чином – несуттєвим.

Неспроможність Комісії, як ланки урядового апарату, бути ефективним регулятором нормалізації державно-церковних відносин доводять, по-перше – ігнорування Комісією факту голодомору в Україні, по-друге – зрівняння «збитків» завданих «місцевими органами» церковним організаціям і духовенству України, Білорусії та РСФРР. Факт відсутності належного аналізу характеру подібних явищ та відмінності їхніх масштабів показує і вказує на її заангажованість установками правлячої партії.

Централізація партійно-державної влади все більше позначалася на формах стосунків загальноросійського органу з регіонами, національними окраїнами, однією з яких для партійно-державної влади була Україна. З огляду на посилення цієї централізації, у 1934 р. відбулося перетворення Комісії з всеросійської у всесоюзну.

Надання Комісії всесоюзної форми подавалося якісною зміною. Адже реорганізації передувало «припинення» діяльності Комісії РСФРР та «створення» Комісії СРСР. Насправді ця метаморфоза була формальністю. Склад комісії не зазнав суттєвих змін, не дивлячись на те, що вже на другому засіданні – 16 лютого 1934 р. – він поповнився новими членами. Це були члени того ж самого більшовицького Олімпу. У багатьох випадках вони лише називалися «новими». Було прийнято рішення про включення до складу Комісії представників ОДПУ, прокуратури СРСР, ЦК ВКП(б), ВЦРПС, Відділу національностей ВЦВК, НКФ СРСР, Ради національностей ЦВК СРСР, Мособлвиконкому і Центральної ради СВБ [21, арк.57]. Ідея відомчого високопосадового представництва була успішно апробована ще Антирелігійною комісією Політбюро ЦК ВКП(б). Вищі державні чиновники, що її склали, водночас займали відповідальні посади в центральному партійному апараті. До роботи в Комісії залучили О.М. Ярославського – беззмінного керівника колишньої Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б), члена ЦК ВКП(б), П.Г. Смідовича – голову Комісії при Президії ВЦВК 1929–1934 рр., члена ЦК ВКП(б), члена Президії ЦВК з 1924 р., П.А. Красикова (голова Комісії в 1935–1938 рр.) – з 1924 р. прокурора Верховного Суду СРСР, члена ВЦВК і ЦВК СРСР ряду скликань. Її членами також стали М.О. Семашко (член ВЦВК), Полянський (високопоставлений чиновник ОДПУ), Ф.Н. Олещук (відповідальний секретар Центральної ради СВБ), В.Л. Борисов (Прокуратура СРСР), Д. Коркмасов (Рада національностей ЦВК СРСР), М.І. Мартем'янов (ВЦРПС), Тимофєєв (НКВС СРСР), Воробйов, Ішкова. Проте більшість засідань комісії проходила в більш вузькому колі, що свідчить не тільки про закритий, камеральний, а й про формальний характер цього органу. Так, 16 лютого 1936 р. Комісія змушена була приймати дисциплінарні санкції щодо двох своїх членів – представника Прокуратури СРСР В.Л. Борисова і представника Центральної ради СВБ Ф.Н. Олещука, які протягом року відвідали, відповідно, три і чотири засідання з сімнадцяти [22, арк.85, 89]. Але попри відносно широкий склад осіб, залучених до роботи Комісії та їх відомчу репрезентативність, у складі Комісії не спостерігаємо представників від республіканських органів влади, чиновників, а тим паче – делегатів від служб, які займалися подібною роботою на місцях, зокрема – в Україні. Тож, віддаленість від реальних проблем в Україні була забезпечена самим складом Комісії й перетворювала її на орган для полегшеного озвучення та ретрансляції ідей генеральної лінії партії.

Діловодство всесоюзної комісії продовжило діловодство всеросійської комісії у звичних формах. Врешті, документи обох комісій склали один архівний фонд, що нині зберігається в ДАРФ у м. Москві – Ф. 5263. Тож і у цій спадковості підкреслювалась традиційність Комісії.

Хоча серед нових повноважень, внесених у проект Положення про всесоюзну комісію, були записані пункти про керівну й наглядову роль всесоюзної Комісії за діяльністю республіканських, крайових, обласних, районних і міських комісій у справах культів [23, арк.73–74; 24, арк.36–38]. Таким чином, Комісія мала набути формальне право здійснювала загальне керівництво й нагляд за роботою українських органів, у тому числі – й Комісії з питань культів при Президії ВУЦВК.

26 травня 1934 р. Комісія при Президії ЦВК СРСР розпочала роботу.

Збережені в архівному фонді Комісії протоколи її засідань, статистичні відомості про релігійні організації, повідомлення місцевих органів влади про стан релігійності населення й боротьби з релігією, справи щодо закриття церков тощо підкреслюють зростання ролі Комісії в антицерковній роботі, яку виконувалося в Україні. Зазначені документи достатньо характеризують стан і зміни у системі антицерковної боротьби та становищі церкви в Україні середини – другої половини 30-х рр. XX ст. [25; 26; 22; 27–28].

Привертає увагу активне прагнення всесоюзної Комісії налагодити підвідомчий зв'язок із Комісією з питань культів, яка діяла при Президії ВУЦВК. Вже на першому засіданні 26 травня 1934 р. всесоюзна Комісія у справах культів підкреслила значимість «введення єдиної практики і єдиних методів у роботі культів Комісій союзних республік, врахувавши при цьому досвід роботи Постійної Культурної Комісії при Президії ВЦВК». А серед конкретних кроків такої уніфікації пропонувалося вже через місяць заслухати доповідь представника уряду УСРР про релігійний рух на території республіки [21, арк.1].

7-го та 11-го червня 1934 р. Комісія звернулася із відповідним запитом до ВУЦВК та до урядів п'яти інших союзних республік, з вимогою терміново надіслати письмову доповідь про релігійний рух та законодавчу й нормативну базу його регулювання на терені республіки. У повторному листі наголошувався терміновий характер доручення: «... нам необхідно забезпечити своєчасне отримання запитаних матеріалів» [25, арк.21].

У першому зі згаданих листів Комісії на адресу ВУЦВК повідомлялося про потребу відрядження представника з належними матеріалами для доповіді на засіданні Комісії при Президії ЦВК СРСР [25, арк.33]. Але представник від урядових структур УСРР, як, до речі, й від Білорусії, на засідання 26 червня 1934 р не прибув. Слухання його доповіді перенесли спочатку на 26 липня, а потім – на 16 серпня. Лист всесоюзної Комісії на адресу ВУЦВК від 5 серпня 1934 р. розкриває, що причиною відсутності українського представника стала невідповідність його доповіді. Про цю невідповідність, яка пояснювалася організаційними труднощами роботи, московське керівництво дізналося заздалегідь. Але воно також було поставлене у надзвичайно жорсткі умови щодо обов'язковості та найкоротших термінів виконання. Такий контекст прочитуємо за прикінцевими словами листа з Москви до Києва: «Подальше зволікання доповіді буде вкрай недоцільним» [25, арк.21]. Мотивацію вбачаємо і в чорновому варіанті протоколу Комісії від 26 липня 1934 р.: «... ненадіслання таких (матеріалів доповіді. – О.І.) гальмує роботу Комісії Культів при Президії ЦВК СРСР у частині вироблення єдиного закону про релігійні громади і відповідної інструкції, щоб не утискати окремі специфічні умови місць і т. ін.» [21, арк.19]. Але й новий термін підготовки доповіді про стан релігійного руху в Україні виявився нереалістичним. Слухання доповіді з України знову відклали. 23 вересня 1934 р. до Кремля надійшла телеграма з Києва з проханням перенести доповідь на жовтень місяць. Причому називалося прізвище посадовця, який має виступити з доповіддю – Фартушний – без зазначення його службового становища та місця в партійно-державній номенклатурі. У Москві мусили прийняти і цю звістку, перенісши доповідь аж на грудень 1934 р. [21, арк.30; 25, арк.7].

Із листування між Києвом та Москвою з'ясовується й коло питань, яке належало висвітлити представникові України. Це – подання узагальнюючих даних про кількість молитовних будівель на території республіки станом «до Жовтневої революції»; кількість церков, закритих в роки більшовицької боротьби за владу – «під час революції»; число діючих церков станом на поточний момент; чисельність духовенства; кількість осіб, які відмовилися від виконання духовного служіння – «зняли сан».

Проте серед питань були й такі, що, крім скрупульозного аналізу, вимагали й теоретичних узагальнень. Зокрема: «які методи використовуються «духовенством» в області розширення впливу над віруючими». При цьому звернемо увагу на взяття в тексті документу слова «духовенство» у лапки. Очевидно, тим самим Комісія робила настанову про «подвійний зміст цього терміну», розуміючи під ним, по-перше – власне священнослужителів, по-друге – тих, хто «використовує» сан чи свою участь у релігійній організації з метою проведення «контрреволюційної діяльності».

Вбачаємо ідейно-політичний контекст і у вимозі проаналізувати «чи відзначені спроби до об'єднання «духовенства» різних релігійних культів» в Україні. Вірогідно, що саме у такому об'єднанні радянська влада вбачала для себе реальну загрозу. Будь-які дії, які можна було кваліфікувати як об'єднання, одразу підпадали під особливий контроль. Естафету цього контролю, як відомо, переймала інша структура – ОДПУ. Разом із зазначеним, у наведеному тексті привертає увагу оперування радянськими чиновниками термінологією «релігійний культ» без чіткого розуміння цього поняття. Не зайвим буде також звернути увагу й на свідчення текстів документів Комісії та, що особливо важливо – резолюцій вищих чиновників на її документи про недостатньо високу мовну культуру їхніх авторів. Чого варте, наприклад, словосполучення: «т. Смидовичу П.Г. для общей ориентации» [30, арк.11]!

Особливою сферою прискіпливої уваги московських високопосадовців у Комісії, було питання про «сектантство і його різновиди». На завершення, у обов'язковому переліку питань, які необхідно було

висвітлити чиновникам в Україні, містилася вимога охарактеризувати «основне законодавство у сфері культів» з останніми публікаціями включно та систему влади, яка втілювала на терені республіки державну політику щодо церкви.

На жаль, ми не маємо змоги оцінити зміст доповіді, яку, після довгих зволікань, таки було підготовлено апаратом ВУЦВК. Проте маємо можливість відзначити, що й надалі чиновники з України не завжди оперативно реагували на вимоги всесоюзної комісії щодо подання потрібної їй звітності. У цьому явищі навряд чи слід вбачати неузгодженість структурних ланок апаратів республіки та центру.

На наш погляд, в Україні, як і по всьому СРСР, з початку до середини 30-х рр. стався збій більшовицької антирелігійної системи. Цей збій стався, не дивлячись на величезні масштаби руйнування конфесійної мережі, закриття храмів та репресії духовенства. З одного боку – стимульовані партією темпи економічної модернізації країни стимулювали й секуляризаційний ефект та руйнування усталених форм релігійності. Але водночас партійно-державна влада, одержима проектами модернізації виробничої сфери, не мала змоги належно контролювати та фінансувати галузь, у якій, як їй здавалося, вже було досягнуто вирішального перелому. І лише після значного прориву у сфері індустріалізації, який намітився на середину 30-х рр. та зламу хребта українському селянству, тоталітарна влада отримала не тільки «час та натхнення», а й можливості повернутися до незавершеної справи знищення церкви та «подолання релігійності».

Відновлення організованої роботи на місцях, яка потребувала створення належних структур у місцевих органах влади та підготовки кадрів працівників, проведення ними фахової роботи з виконання завдань центральних органів – все це вимагало значного часу. При цьому варто пригадати, що з початку 30-х рр. структуру місцевої радянської влади в Україні постійно лихоманили адміністративні реформи. З 1930 р. було скасовано окружні ланки, які пов'язували місцеві органи з республіканським центром. Протягом 1932 р. над неефективною надцентралістичною системою підпорядкування районів центрові впровадили обласні структури. Їхня кількість постійно змінювалася. Протягом року число областей зросло з чотирьох до шести. Суттєво змінювався й склад районної мережі УСРР. 1933 р. вона укрупнювалася, 1935 р. – розширювалася. У 1934 р., на який припадає розгортання діяльності всесоюзної Комісії у справах культів, відбулося перенесення столиці Української СРР з Харкова до Києва. Всі ці адміністративні пертурбації не сприяли налагодженню ефективної роботи місцевого державного апарату в галузі державно-церковних відносин.

Певна стабілізація місцевого державного апарату в 1935 – першій половині 1937 рр. (до появи ще чотирьох нових обласних структур 22 вересня 1937 р.) створювала більш сприятливий організаційний клімат для нової консолідації державних і одержавлених антицерковних сил у наступі на церкву.

Цей час і було використано тоталітарною державою. Вона перегрупувала сили.

28 жовтня 1935 р. було проведено спільне засідання Урядової Комісії та Комісії у справах культів при Президії ЦВК СРСР. На ньому головував секретар Ради національностей ЦВК СРСР О.І. Хацкевич. Від Комісії у справах культів були присутніми Красиков, Тимофєєв, Муравйов, Коркмасов, Ішкова, Узков. Серед урядовців протокол засідання називає заступника завідувача Секретаріату Президії ЦВК СРСР Акімова, співробітників Консультативної частини Секретаріату Президії ЦВК СРСР Ершова та Каравайкіна, інспектора Президії ЦВК СРСР Коршунова. Засідання пройшло без участі представників від республік, хоча на ньому розглядалося питання «Про стан антирелігійної роботи і стан справ з подоланням (*в рос. оригіналі – «изжитием».* – О.І.) релігійності серед населення в республіках, краях і областях Союзу РСР» [17, арк.19].

Засідання відзначило «велетенські успіхи» в цій області. Разом із тим Комісія визнала, що «останнім часом спостерігається ослаблення громадсько-політичної і культурно-просвітницької антирелігійної роботи, особливо серед відсталих прошарків населення». Цей невизначений «останній час» і політизований поділ населення на «передові» та «відсталі прошарки» давали урядовцям можливість звинувачувати останніх у «змицці» з «контрреволюційними ворожими організаціями» у боротьбі «за відновлення релігійності в місцях її подолання (за відновлення церков...)».

Отже, у роботі спільного засідання Комісії віддзеркалилось посилення тоталітарного наступу держави на релігійні організації. Вектор цього наступу був чітко спрямований на викорінення релігійності, а відтак означав безкомпромісну війну її носіям. Припинився тимчасовий відступ у війні з церквою, до якого державна влада змушена була вдатися після акту цинічного геноциду проти свого народу – саме таким відступом розцінюємо згадане раніше урядове рішення про недопустимість необґрунтованих податкових зборів з духовенства від 27 лютого 1934 р. Підіймалася нова атака проти ослабленої, але діючої церкви.

Мобілізаційні заходи із забезпечення штурму церкви скеровували на розробку директивної постанови про подальшу діяльність Комісії та її взаємодію з псевдогромадськими й одержавленими культурно-просвітницькими організаціями. Складовою частиною плану на засіданні Комісії від 28 жовтня 1935 р. називалося вдосконалення порядку та методів закриття молитовних будівель і порядку їх використання. Проект дій доручили підготувати О.І. Хацкевичу, П.А. Красикову та О.М. Ярославському.

Ще одним яскравим свідченням системних дій став інший пункт постанови означеного спільного засідання Комісії, який визначав: «Визнати зовсім неприпустимим повернення персонально служителям релігійних культів у порядку перерахування частини раніше стягнених фінансовими органами податків і зборів, фактично зібраних із населення». Цитований фрагмент залишає поза сумнівами те, що центральна влада розуміла загальносуспільний резонанс свого тиску на церкву, була свідомо, що вдається до методу додаткових чи непрямих податків на більшість населення, а не тільки щодо духовенства. Таким чином, протидія церкві була формою наступу тоталітарної влади проти власного народу, актом його геноциду. Процитуємо прикінцеву частину п. 4 рішення Комісії від 28 жовтня 1935 р.: «Прохати НКФ (*Народний комісаріат фінансів. – О.І.*) Союзу РСР дати вказівку місцевим органам негайно припинити (! – *О.І.*) видачу служителям релігійних культів у порядку перерахування частини стягнених з них податків і зборів і внести в Комісію у справах культів при Президії ЦВК Союзу РСР свої пропозиції про порядок податкового обкладення служителів релігійних культів на 1936 рік» [17, арк.18].

У наших висновках про антинародний характеру цитованих рішень додатковим свідченням виступає утаємниченість від народу прийнятих рішень. Протокол засідання Комісії споряджений приміткою «Не підлягає оголошенню» та штампом: «Секретно».

Про розгортання нової хвилі адміністративного натиску на релігійні організації в масштабах усього Союзу РСР свідчило й перше засідання центральної Комісії у новому 1936 р. Засідання відбулося 28 січня 1936 р. Серед перспективних завдань плану роботи на рік визначалося: «Провести через Президію ЦВК СРСР питання про включення в Інструкцію РНК подання звітності про склад релігійних організацій і молитовних будинків за півріччя обласними і крайвиконкомом, РИК'ами (*райвиконкомом. – О.І.*) і міськрадами». Таким чином, по-перше, – Комісія виступала в ролі ініціатора посилення нагляду за складом релігійних громад. Як розуміємо, напередодні масового терору й політичних репресій 1937–1938 рр. встановлення щільного адміністративного контролю за «складом релігійних організацій» означало не що інше, як команду на виявлення серед них «класових ворогів» і «контрреволюційних елементів». По-друге, – посилений контроль за станом молитовних будинків мав на меті спонукати органи виконавчої влади до «перепрофілювання» закритих храмів під громадські установи з метою приглушення народного невдоволення пустельним станом цих будівель. Водночас він мав підбурювати до закриття нечисленних храмів, які ще діяли.

Реалізацію цих планів в Україні простежуємо за відповідними комплексами документів щодо закриття храмів, які збереглися в архівному фонді Комісії.

Проте у 1936 р. вердикти комісії щодо закриття молитовних будинків на території УСРР не одразу продемонстрували жорстку лінію Москви. На вже згаданому засіданні Комісії 28 січня 1936 р., коли постало питання про санкціонування ухвал українського уряду щодо закриття у Києві греко-католицького храму, шести православних церков на території різних областей України (Вінницької, Донецької, Луганської) та однієї єврейської синагоги (Луганськ), Комісія зробила паузу у прийнятті остаточного рішення. Цей крок вона мотивувала невірністю питання із затвердженням проекту урядової постанови про релігійні об'єднання в СРСР і Положення самої Комісії. Більше того, П.А. Красиков доручили звернутися «до голів ЦВК УСРР і БСРР з проханням звернути їхню увагу на діяльність працівників, які видають питаннями культів і вжити заходів до усунення випадків практики адміністративних методів боротьби проти релігії, які збільшились останнім часом і які засуджені партією та урядом» [26, арк.101]. Прийняте рішення можна кваліфікувати як спосіб відведення удару широкого суспільного осуду на адресу московського центру і переадресування цього осуду на республіканське та місцеве керівництво. Не дивлячись на відсутність нормативної бази, про яку зауважила Комісія як про перешкоду в регулюванні питань закриття храмів в Україні, вона все-таки незабаром звернулася до практики розгляду справ про закриття церков на теренах УСРР.

21 вересня 1936 р. Комісія прийняла рішення стосовно 18 справ про закриття церков на території УСРР. У 11 випадках вона скасувала постанови ВУЦВК, а у п'яти – повернула документи для «додаткового опрацювання і належного оформлення» [6, с.196; 26, арк.21, 31].

Хоча визнаємо, що у справі закриття молитовних будинків на території УСРР Комісія виступала більшою мірою як апеляційна інстанція. Число розглянутих нею рішень було незначним. Причому помітна їх частка скасовувала попередньо прийняті рішення українського радянського уряду, показуючи тим самим значимість і вищість Москви, яка вдавалася до політичних маніпуляцій організаційними висновками.

У матеріалах Комісії міститься листування Комісії з Секретаріатом Президії ВУЦВК з приводу закриття церков на території УСРР [27–31], а також справи про закриття окремих церков [32–33] за весь період діяльності Комісії, а тому вони неодмінно ще стануть предметом більш прискіпливого наукового аналізу. Вони містять багатий фактаж про типовість і специфіку долі конкретних громад. Називають прізвиська захисників віри і способи її оборони. Характеризують динаміку закриття церков, ступінь релігійності і громадянської свідомості та багато інших моментів, що допомагають зрозуміти

характер і особливості суперечливої доби 30-х рр., феномену релігійної свідомості та її трансформації суспільними, а у вужчому розумінні – державно-політичними чинниками.

Одним із спонукальних мотивів активізації діяльності Комісії, який позначився її увагою до особливостей церковного руху в Україні, стала підготовка нової Конституції СРСР. Зокрема, у жовтні 1936 р. голова Комісії П.А. Красиков направив листа на адресу прокурора СРСР А.Я. Вишинського, у якому привернув увагу до характерних випадків адміністративного тиску проти релігійних організацій, духовенства та віруючих [9, с.53–54]. Серед типових дій влади називалися: ліквідація релігійних громад без санкції вищих урядових органів, свавільне використання церковних приміщень під зернохосвища, необґрунтовані відмови у реєстрації духовенства та релігійних громад, закриття церков під приводом потреби їхнього ремонту.

Додамо, що доповідну записку подібного змісту після обговорення на засіданні Комісії 21 вересня 1936 р. надіслали членові Політбюро ЦК ВКП(б) А.А. Андрєєву, голові ЦВК СРСР М.І. Калініну, секретарю Ради національностей ЦВК СРСР О.І. Хацькевичу та секретарю ВЦВК О.С. Кисельову [34, арк.1-34]. Зміст записки акумулював дані, які Комісія збрала, серед іншого і з України. Наводилися статистичні дані щодо стану діючих релігійних організацій і тих, які припинили існування протягом радянської доби [6, с.238; 34, арк.3-4]. Підкреслювався відсоток релігійних громад по окремих республіках, які продовжували діяти. З цих даних стає зрозумілим, що масштаб руйнування конфесійної структури в Україні виявився серед найзначніших поміж радянських республік: на території РСФРР збереглося 35,6 % молитовних будинків від числа тих, що існували до 1917 р. В Узбецькій СРР подібний показник становив 32 %, в Білоруській – 10,9 %, в Закавказькій – 9,8 %, в Україні – 9 %.

Заслужують на особливу увагу дані доповідної записки про чисельність і склад духовенства релігійних громад в Україні станом на 1 вересня 1936 р. Вони варті того, аби їх оприлюднити, показавши співвідношення між діючими та закритими храмами та звернути увагу на нерівномірність збереження релігійних організацій у різних регіонах України.

Таблиця [23, арк.23]

**Чисельність храмів і духовенства на території УСРР
станом на 1 вересня 1936 р.**

Область	Загальна чисельність храмів		З них діючих		Не діючих		Чисельність духовенства
		%		%		%	
Вінницька	1162	25,7	215	4,8	947	21,1	428
Дніпропетровська	77	1,7	38	0,8	39	0,9	127
Донецька	60*	1,3*	60	1,3	**	**	**
Київська	702	15,6	193	4,3	509	11,3	509
Одеська	429	9,6	291	6,5	138	3,1	565
Харківська	909	20,3	200	4,5	709	15,8	**
Чернігівська	1078	24,0	79	1,8	999	22,3	482
Молдавська АСРР	70	1,6	40	0,9	30	0,7	77
Усього	4487	100	1116	24,9	3371	75,2	2188

* Відомості неповні

** Відомості відсутні

Текст доповідної записки, про яку йдеться, підкреслює більш жорсткий і цинічний підхід творців радянського законодавства навіть до вимог реєстрації релігійної громади в Україні порівняно з іншими регіонами: «Кожна релігійна громада повинна мати не менше 20 чол. засновників («двадцятка»), на Україні вимагається 50 чол. («п'ятдесятка»)» [34, арк.6]. Це характеризує Україну як регіон більш активного релігійного руху, який більшовицька влада намагалася придушити.

Цінними є дані доповідної записки і щодо руху опору в церковному середовищі України. Характеризуючи «відкриті ворожі висловлювання, „програми“» записка цитує «архімандрита Києво-Печерської Лаври П. Іванова» з додатком до його посади слова «колишній». Архімандрит обстоював конституційне право громадян на свободу совісті: «Це право належало громадянам СРСР і за колишньою Конституцією, але тільки належало фіктивно на папері, а насправді було формальне і відкрите знуцання, глум і переслідування» [34, арк.9].

Масштабність опору характеризує частина доповідної записки, яка присвячена аналізу роботи самої Комісії у справах культів. Ілюструючи цифрами показники великої роботи Комісії з листами громадян і прийомом відвідувачів – «ходаків», Комісія прохоплюється даними, які різко виокремлюють

активність українських віруючих у захисті своїх релігійних прав і свобод. За цими цифрами можна вирахувати відсоток скарг з України – 4,1 % (або 369 з 9000 по всьому Союзу). За числом «ходаків» – 4,6 % (50 із 1087 чол.). Ці дані давали підстави для Комісії зробити висновок: «Зокрема, УСРР дає найбільшу кількість скарг» [34, арк.15]. Якщо порівняти ці дані із даними Комісії у час її підпорядкування урядові РСФРР, про які згадувалося нами станом на 1933 р. (близько 1%), констатуємо очевидне збільшення соціально-релігійного протесту віруючих. Але чиновники Комісії передбачали ще більше зростання хвилі скарг саме з України, пов'язуючи її з можливим прийняттям Положення Комісії, а значить – її остаточного позиціонування як всесоюзного органу: «Слід вважати, що надходження скарг з УСРР і БСРР збільшиться вдвічі, втричі».

Порушений вище сюжет впливу конституційного процесу на зміст роботи Комісії і, зокрема, щодо України, дозволяє висловити думку про важливість цього процесу як чинника генерування релігійної свідомості громадян. Навіть за умов обмеження конституційних свобод тоталітарним диктатом, виникав громадсько-політичний резонанс від псевдодемократизації у сфері державної релігійної політики. Він пробуджував і поєднував громадянську та релігійну думку суспільства. Тому він ставав каменем спотикання для влади, змушуючи її бути більш послідовною у своєму класовому антагонізмі. У протилежному випадку влада мала б порвати з тоталітарним минулим і рухатися в бік демократизму. Демократична мімікрія «конституційності» була поверховою, скоріше – демонстративною. Але вона була. Згідно з інструкцією ЦВК СРСР про проведення виборів до рад в 1934–1935 рр., виборчі права надали й колишнім служителям релігійних культів, які не менше п'яти років займалися «виробничою суспільно-корисною працею і довели свою лояльність до радянської влади» [4, с.173–174].

Тож, прагнучи до іміджу «народності», влада водночас попускала управлінсько-державний пресинг на церкву, ослаблену тривалим натиском і політичними репресіями. На погляд частини урядовців активізація церкви вже не становила реальної небезпеки для партії та держави. До того ж влада цілком компенсувала дану «лібералізацію» посиленням прямих політичних репресій проти духовенства та віруючих.

Не дивлячись на те, що при затвердженні сталінської Конституції (на VIII Надзвичайному з'їзді Рад СРСР 5 грудня 1936 р.) висувалися поправки, що передбачали заборону релігійних обрядів та позбавлення виборчих прав служителів культу або обмеження їх у цих правах як осіб, що не займаються суспільно-корисною працею [35, с.53], у сталінського проводу вистачило холоднокривості, аби їх не прийняти. Статті 134–135 Конституції СРСР декларували, що вибори депутатів рад усіх рівнів здійснюються виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Право обирати й бути обраним отримали всі громадяни, незалежно від віровизнання, соціального походження і колишньої діяльності, за виключенням осіб, засуджених судом із позбавленням виборчих прав та божевільних [4, с.174; 36, с.149–150].

Отож, влада позірно декларувала громадянські свободи, широкі права та можливості. Проте її стрижневою сутністю залишалася жорстка однопартійна адміністративна вертикаль, яка силою диктату забезпечувала ефективність виконання прийнятих наверху рішень.

Після прийняття Конституції СРСР та УСРР (30 січня 1937 р.) хід боротьби проти релігії на теренах України ще понад рік приковував увагу центральної Комісії у справах культів, а її висновки ставали предметом вивчення вищих партійно-державних органів. 16 листопада 1937 р. на черговому засіданні Комісії розглядали питання «Про практику проведення в життя законодавства про культу в Українській РСР». Протокол цього засідання і письмовий матеріал, який Комісія поклала в основу прийнятого рішення (ним, вірогідно, була доповідна записка урядової структури з України), послугували матеріалом для пропозицій Президії ЦВК СРСР [37, арк.4]. Як і в інших випадках, про це рішення проінформували також і ЦК ВКП(б). Про це свідчить наявність відпусків листів Комісії на адресу згаданих інстанцій від 22 листопада 1937 р. та факт їхнього зберігання разом із протоколом Комісії в архівному фонді ЦВК [37, арк.1–2].

Переломним для долі Комісії у справах культів як елементу тоталітарної системи, став час кульмінації масових політичних репресій та реорганізації державного апарату на засадах нової Конституції.

Радикальні комуністичні лідери вважали зайвим розгляд будь-яких нових законоположень і нормативних актів щодо статусу релігійних організацій, духовенства та віруючих в умовах «масового атеїзму». М.І. Одинцов підкреслює, що вже в середині 1937 р. серед партійного й радянського активу набула широкого розголосу думка про «необхідність повної ліквідації законодавства про культу» [9, с.54]. Поряд із тим Комісія привертала увагу неодноразовно й болючими для правлячої верхівки рішеннями, які не вписувалися в тезу про повне подолання релігії, як пережитку капіталізму. Серед цих рішень можна згадати, наприклад, ухвалу «Про порядок подання звітності про молитовні будинки» (26 березня 1936 р.), клопотання перед Президією ЦВК СРСР «Про застосування до служителів культів постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20.VII–36 про пільги для престарілих колгоспників і одноосібників» (21 листопада 1936 р.), інструкцію Держтрудошадкасам «Про вклади релігійних громад

в ощадні каси» (10 лютого 1937 р.), рішення про потребу посилення прокурорського нагляду за правильним впровадженням законів про релігійні культу (10 листопада 1937 р.) [26, арк.1, 31, 71–72; 22, арк.100]. Лобювання в урядових структурах нормативних рішень, що регулювали правовий, економічний стан церковних організацій та духовенства, не стало для вищої влади переконливим аргументом на користь доцільності подальшої потреби Комісії.

Водночас Комісія не могла діяти далі у непевному правовому полі, коли не було вирішено питання про формат її участі в державній системі (існування в структурі ЦВК чи РНК?), коли Положенням не було розмежовано питань компетенції між нею та республіканськими органами влади. Отже, доля Комісії виявилася визначеною наперед. Її розцінили непотрібною в якості політичного інструментарію.

16 квітня 1938 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР про реорганізацію апарату Президії ЦВК СРСР Комісія у справах культів була ліквідована [38, арк.2 зв.; 39, арк.42]. Отож, не ставши повноцінним органом народовладдя, вона цілком логічно була знищена системою, що її породила. Існування Комісії у справах культів при Президії ЦВК СРСР ставало зайвим унаслідок подальшої концентрації одноосібної політичної влади в країні та вкорінення серед партійного керівництва ілюзорних уявлень про досягнутий рівень безрелігійності суспільства.

Факт припинення діяльності Комісії наводив М.І. Одинцова на слушні думки, що ця ліквідація означала «ліквідацію самої можливості контактів між урядом і релігійними організаціями. Ця ситуація стала закономірним наслідком втрати почуття реальності в оцінці релігійності населення; спрощеного уявлення про причини і темпи секуляризації радянського суспільства; сформованих уявлень про релігійні організації та духовенство як «політичних противників соціалізму» [9, с.56].

Оцінюючи зміст і наслідки роботи Комісії у контексті української історії, приходимо до наступних висновків.

По-перше: ідейні засади цієї комісії були вироблені керівництвом ЦК ВКП(б), яке в умовах радянської модернізації шукало способи мобілізувати сили партійно-державного апарату у боротьбі проти церкви. Рішення було знайдено у формулі поєднання всеросійської централістичної структури, беззастережно підпорядкованої волі ЦК ВКП(б) та її вождя, зі структурою державного (а не партійного), ґатунку, як більш відповідного формальній ідеї втілення народовладдя.

По-друге: така централістична структура з іміджем загальносоюзної організації, насправді була вузько корпоратизованою ланкою верхівки партійно-державного апарату. Склад Комісії гарантував проросійський, комуністично політизований, ідейно та організаційно залежний підхід при розв'язанні проблем у сфері державно-церковних і міжконфесійних відносин. Ухвалення рішень здійснювалося в режимі секретності. В силу означених причин вона була відірвана від реальних проблем життя.

По-третє: предметом роботи цієї Комісії ставали загальносоюзні проблеми регулювання державно-церковних відносин у ключі реалізації більшовицької доктрини про відмирання релігії. У силу цього український контекст проблематики ніколи не був для Комісії суттєвим, не дивлячись на політичну фразеологію про намагання враховувати специфічні моменти розвитку союзних республік. Характер і зміст роботи Комісії свідчили про вторинність для російської компартійної еліти проблем духовного розвитку українського суспільства. Її діяльність для України обмежувалася періодичними й нечастими заслуховуваннями доповідей та матеріалів про релігійний рух в Україні. Але постійного представництва у складі Комісії від УРСР не було, як не було інституту представників всесоюзної комісії в Україні. Положення, яке б чітко визначало характер відносин російського центру з Україною, так і не почало діяти.

По-четверте: об'єктом дії адміністративних рішень Комісії в Україні ставали ланки державного апарату та релігійні організації, духовна верства, віруючі. Причому форми впливу були широкими: від впровадження правових положень, уніфікації законодавчої та нормативної бази до контролю за діяльністю окремих релігійних громад та санкціонування їхнього закриття.

По-п'яте: наслідки діяльності Комісії для України були переважно деструктивними. Україні нав'язувалися ідеологізовані оцінки та вказівки Комісії щодо характеристики церковного руху. Посередництвом Комісії розгорталися нові тотальні акції пошуку «контрреволюційних елементів» у церковному середовищі, вносився розкол у релігійні громади. Формувався образ меншовартості місцевого керівництва порівняно з московським. Поряд із цим вона виступала в ролі стримуючого фактору проти крайніх проявів лівого радикалізму у відношенні до релігійних громад, убезпечуючи їх від закриття та у відношенні до духовенства – пом'якшуючи тягар їхньої непосильної ноші державного економічного визиску.

По-шосте: етапи реорганізації та діяльності Комісії дозволяють простежити нестабільність і імпульсивність активності партійно-державного керівництва СРСР та УРСР у антицерковній роботі, свідчать про пов'язаність її етапів з процесами економічної та політичної модернізації радянського суспільства у специфічних виявах більшовицького тоталітаризму, становлення моделі «планової економіки» та утвердження «радянської демократії».

На завершення відзначимо, що архівні джерела Комісії у справах культів при Президії ЦВК СРСР містять ще багато цінної інформації для вивчення взаємодії партійних і державних гілок влади, державних і релігійних організацій під час суперечливої і трагічної доби 30-х рр. XX ст., змісту й широти злочинів більшовицького тоталітаризму проти народу і церкви в Україні.

Джерела та література

1. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х рр. / Володимир Олександрович Пашенко. — К. : Академія наук України, 1994. — 249 с. — (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]).
2. Пашенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917—1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. — Полтава : АСМІ, 2004. — 336 с.
3. Киридон А. Час випробувань. Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917—1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. — 384 с.
4. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Василий Иванович Силантьев. — Харьков : Харьковский гос. политех. ун-т, 1998. — 232 с.
5. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917—1941 роках: монографія / Олег Дмитрович Форостюк. — Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. — 166 с.
6. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша. — Запоріжжя : Полиграф, 2004. — 440 с.
7. Архивы Кремля : в 2 кн. / [подг. Н.Н. Покровський, С.Г. Петров]. — М. : РОССПЭН; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997 — Кн. 1 : Политбюро и церковь. 1922—1925 гг. — 1997. — 525 с.
8. Савельев С. Бог и комиссары (к истории комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) — антирелигиозной комиссии) / С. Савельев // Религия и демократия: на пути к свободе совести. — М. : Прогресс-культура, 1993. — Вып. II. — С. 164—216.
9. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М.И. Одинцов // На пути к свободе совести / [сост. и общ. ред. Д.Е. Фурмана и о. Марка (Смирнова)]. — М.: Прогресс, 1989. — С. 29—71.
10. Одинцов М.И. Государство и церковь: история взаимоотношений, 1917—1938 гг. / М.И. Одинцов. — М. : Знание, 1991. — 63 с.
11. Одинцов М. Государство и церковь в России. XX век / М. Одинцов — М. : Луч, 1994. — 171 с.
12. Гаврилюк О.Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. — К.: Політвидав України, 1981.
13. Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 5263. — Оп. 1. — Спр. 5.
14. Там само. — Спр. 14.
15. Там само. — Спр. 18.
16. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1930. — № 60. — Ст. 640.
17. ДАРФ. — Ф. 5263. — Оп. 1. — Спр. 23.
18. Там само. — Спр. 22.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 128.
20. ДАРФ. — Ф. 5263. — Оп. 1. — Спр. 26.
21. Там само. — Спр. 33.
22. Там само. — Спр. 47.
23. Там само. — Ф. 1235. — Оп. 141. — Спр. 2021.
24. Там само. — Ф. 3316. — Оп. 27. — Спр. 386.
25. Там само. — Ф. 5263. — Оп. 1. — Спр. 35.
26. Там само. — Спр. 45.
27. Там само. — Спр. 70.
28. Там само. — Спр. 87.
29. Там само. — Спр. 21.
30. Там само. — Ф. 1235. — Оп. 141. — Спр. 585.
31. Там само. — Ф. 5263. — Оп. 1. — Спр. 78.
32. Там само. — Спр. 79.
33. Там само. — Спр. 85.
34. Там само. — Спр. 32.
35. Атеизм в СССР: становление и развитие / А.Ф. Окулов (отв. ред.) и др. — М. : Мысль, 1986.
36. Ключков В.В. Закон и религия. (От государственной религии в России к свободе совести в СССР). — М.: Политиздат, 1982.
37. ДАРФ. — Ф. 1235. — Оп. 141. — Спр. 2221.
38. Там само. — Ф. 7523. — Оп. 4. — Спр. 3.
39. Там само. — Ф. 5263. — Оп. 1.

Ігнатуша А.Н. Комісія по делам культів при Президіумах ВЦВК РСФСР і ЦИК ССРСР і її значення для України (1929—1938 гг.)

Проаналізована робота правительственной комісії по делам культів, которая действовала в СССР с 1929 по 1938 гг. Отражено ее историческое место и противоречивое влияние на регулирование государственно-церковных отношений в Украине.

Ключевые слова: Комісія по делам культів, антирелигіозна політика, церковь, релігійні організації, духовенство, голодомор, тоталітаризм.

Ignatusha O.M. Commission in matters of cults at Presidiums of ACEC of RSFSR and CEC of the USSR and her value for Ukraine (1929–1938)

The author analyses the work of the governmental commission in matters of cults, that operated in the USSR from 1929 to 1938. The historical place and contradictory influence on adjusting of state-church relations in Ukraine is studied.

Keywords: *Commission in matters of cults, anti-religious politics, church, religious organizations, clergy, holodomor, totalitarianism.*

УДК: 296.682(477)“1920/1930”

Т. Г. Савчук

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В 1920–1930–Х РР.: МІЖ НАСТАНОВАМИ БІБЛІЇ ТА ВИКЛИКАМИ СТОЛІТТЯ

У статті характеризується моральний дискомфорт православного духовенства, що був викликаний неможливістю повною мірою в умовах радянської модернізації виконувати церковні правила та настанови Біблії.

Ключові слова: православне духовенство, радянська влада, антицерковна політика, моральний дискомфорт.

У вітчизняній історичній науці за останні роки відбулися інституційні та концептуальні зміни суспільствознавчої парадигми, що супроводжується появою нових підходів, виявленням джерельної бази, особливо розсекречених архівних документів і матеріалів, які стали загальнодоступними. Усунення марксистської монометодології сприяло виробленню нових напрямків дослідження. Одним із продуктивних інструментів осягнення історичної дійсності є вивчення повсякденних практик людей, зокрема і в 1920–1930-х рр.

Праці О. Удада містять солідну теоретичну базу для вивчення історії повсякденності [1]. Цінний досвід висвітлення повсякдення Радянської України 1920–1930-х рр. представлено у монографії, підготовленій під керівництвом С. Кульчицького [2].

Публікації О. Акуніна, Н. Бем, М. Борисенка, Ю. Волосника, М. Герасимової, Н. Гогохії, М. Дорошка, Г. Єфіменка, В. Іваненка, І. Іщенко, Г. Капустян, О. Коляструк, Н. Коцур, З. Лихолобової, О. Лукашевича, О. Михайлюка, О. Мовчан, Л. Нізової, О. Сушка, В. Прилуцького є зразками реконструкції повсякденного життя селян, робітників, інтелігенції, підприємців.

Посилена увага в історіографії до повсякденного життя людей в Радянській Україні 1920–1930-х рр. актуалізує звернення до повсякдення православного духовенства. Предметом цієї розвідки обрана проблема, що не отримала спеціального дослідження у вітчизняній історичній науці. У фокус нашої уваги потрапило питання морального комфорту чи дискомфорту духовенства православних конфесій у 1920–1930-х рр.

За словником душевний комфорт визначається як стан внутрішнього спокою, відсутність розладу із собою та зовнішнім світом [3, с.382]. Стан, у якому перебувало духовенство, зовсім не відповідав вищезазначеному визначенню морального комфорту. Влада, що була встановлена в Україні в 1920-х рр., спробувала зробити все для того, щоб духовенство відчувало дискомфорт.

Позбавлення владою священно- та церковнослужителів виборчого права стало причиною відчуженості духовенства у державі. Термін “позбавленці”, що вживався на позначення людей без права виборчого голосу, влучно характеризував правове становище та моральний стан духовенства. Служителі, позбавлені виборчого права, живучи в умовах постійного контролю з боку держави, відчували себе обділеними.

Із зовнішнім оточенням – представниками державних і партійних інституцій, невіруючими людьми – у духовенства намітився розлад у відносинах. Духовні принципи, переконання духовенства були несумісні з пропагованими владою тезами про боротьбу з попом-експлуататором, релігійними забобонами, а наприкінці 1920-х–1930-х рр. – з попом-контрреволюціонером.

Моральний дискомфорт духовенство відчувало навіть у стінах церкви.

Траплялися випадки виникнення неврозу в духовенства після “спілкування” з владою. Так, пригнічення у священника І. Песнячевського з Поділля з’явилося після виклику до міліції та допиту. Ієрей став одержимий манією переслідування, жив із відчуттям постійного стеження [4, с.28]. Служіння в церкві розпочинав тільки після огляду всіх її приміщень, переконавшись у відсутності агентів [4, с.28].

Перелякане, стурбоване постійним стеженням духовенство не відчувало спокою, умиротворення навіть під час богослужіння. Суєтність, захоплення мирськими справами були не сумісні із поведінкою християнського служителя. Відсутність можливості дотримуватися приписів Святого Письма, канонів і